

مهارت‌های مقابله با جنگ نرم در مدارس با تکیه بر اصول پدافند غیرعامل

نگین علی اکبری^۱، زینب نصیری زرنندی^۲

^۱کارشناسی علوم تربیتی، آموزگار شاغل در منطقه ی افشار

^۲کارشناسی علوم تربیتی، آموزگار شاغل در منطقه ی افشار

چکیده

نظام آموزش و پرورش یکی از محوری ترین و تعیین کننده ترین نهاد های اجتماعی در ارتقای فرهنگ جامعه به حساب می آید، ضروری است که برای رویارویی با تهدیداتی که در پیش روی این نظام است، از پدافند غیرعامل بهره گیرد. از آنجایی که مدارس قلب نظام آموزش و پرورش هستند، اهمیت این موضوع و آموزش چگونگی مقابله با جنگ نرم در مدارس دو چندان می گردد. لذا بر آن شدیم تا در این مقاله که به روش مروری و کتابخانه ای نگارش گردیده است، به بررسی راهکارهای پدافند غیرعامل در برابر جنگ نرم و در ادامه به ارائه راهکارهای اجرایی در مدارس پردازیم .

واژه‌های کلیدی: پدافند غیرعامل، جنگ نرم، مدرسه، آموزش و پرورش

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

انسان موجودی صاحب عقل، احساس، اراده و اختیار می باشد. این ویژگی ها باعث می شود که انسان درباره موضوعات مختلف بیندیشد، تمایل پیدا کند و تصمیم گیری نماید. وقتی اراده و اختیار انسان در تصمیم گیری هایش مؤثر باشد، برخی از امور را می پذیرد و برخی دیگر را نمی پذیرد. بنابراین قدرت های سلطه گر برای حفظ منافع خود تلاش می کنند با اثرگذاری بر افکار عمومی کشورها، خواست خود را از طریق رأی و نظر مردم کشور مورد نظر تأمین نمایند. بر این اساس تهاجم شکل و محتوای دیگری پیدا می کند که در عصر حاضر به عنوان جنگ نرم از آن یاد می شود. جنگ نرم در پی تغییر هویت و شخصیت است. در این جنگ اعتقادات، باورها و ارزش های اساسی جامعه هدف مورد هجوم قرار می گیرد. پدافند غیر عامل در سال های اخیر به عنوان شیوه ای برای دفاع غیر مسلحانه در برابر حملات دشمن سازمان یافته و نهادینه شده است. در جهان امروز کشورهایی که نقاط آسیب پذیری آن ها فراوان است و دشمن می تواند با ضربات سریع، حیاتی ترین منابع آنان را منهدم نماید، عوامل تهدید از بیرون را در درون خود ایجاد می نمایند. یکی از نظام هایی که بیشتر از سایر نظام ها می تواند در معرض جنگ نرم باشد، نظام آموزش و پرورش است. نظام آموزش و پرورش، بنا به ضرورت اجتماعی، یکی از سازمان های پیچیده و بزرگ اجتماعی در هر کشوری محسوب می شود و با رشد و توسعه اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی، پیوندی ناگسستنی دارد. ثمر بخشی آموزش و پرورش، از یک سو تبدیل کردن انسان های مستعد به انسان های سالم، بالنده، متعادل و رشد یافته است، از سوی دیگر تأمین کننده نیازهای نیروهای انسانی جامعه در بخش های متفاوت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است. نظر به چنین اهمیتی است که در عصر کنونی همه ی دولت ها پرداختن به آموزش و پرورش را در شمار وظایف اساسی خود می دانند، حال با توجه به این اهمیت در می یابیم که در بحث پدافند غیر عامل نیز می بایست توجه ویژه ای نسبت به آموزش و پرورش داشت.

۲. پدافند غیر عامل

۲-۱- تعریف پدافند غیر عامل :

پدافند به معنای حفظ جان مردم، تضمین امنیت افراد، صیانت از تمامیت ارضی و حاکمیت ملی در برابر هرگونه تجاوز است. پدافند غیر عامل نوعی دفاع غیر نظامی است و به مجموعه اقداماتی اطلاق می گردد که به جنگ افزار نیاز ندارد و با اجرای آن می توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی و حساس نظامی و غیرنظامی و تلفات انسانی جلوگیری نموده یا میزان این خسارات و تلفات را به حداقل ممکن کاهش داد.

بیشتر نظریه پردازان داخلی، پدافند غیر عامل را با تأکید بر دفاع پیشگیرانه در برابر حملات دشمن و محافظت از غیر نظامیان تعبیر کرده اند. (موحدی نیا ۱۳۸۹، ص ۳)

در تعریفی دیگر پدافند غیر عامل، تمهیداتی است که در زمان صلح صورت می گیرد و امروزه مردم نیازمند خدمات متفاوتی بوده و نیز به دنبال محیطی آرام و قابل سکونت درون شهرها با آسایش می باشند و عمده ترین هدف پدافند غیر عامل، ایمن سازی و کاهش آسیب پذیری زیرساخت های مورد نیاز مردم است که باید با یک برنامه ریزی و طراحی در توسعه پایدار کشور نهادینه شود. و برای اصلاح زیرساخت های فعلی راهکارهایی با مهندسی مجدد لازم است.

اما پدافند غیر عامل که در منابع لاتین، معادل دقیق آن Passive Defense است به شکل های مختلفی تعریف شده که در ذیل به بخشی از این تعاریف اشاره می گردد:

موحدی نیا پدافند غیر عامل را مجموعه اقداماتی می داند که مستلزم به کارگیری جنگ افزار و تسلیحات نبوده و با اجرای آن می توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم نظامی، غیرنظامی و تلفات انسانی جلوگیری

نموده و یا میزان خسارات و تلفات ناشی از حملات و بمباران های هوایی موشکی دشمن را به حداقل ممکن کاهش داد. (همان، ص ۳)

همانطور که از تعاریف فوق بر می آید بیشتر نظریه پردازان داخلی، پدافند غیرعامل را با تأکید بر دفاع پیشگیرانه در برابر حملات دشمن (عامل انسانی) و محافظت از غیرنظامیان تعبیر کرده اند؛ بنابراین توجه به این نکته ضروری است که دفاع غیرنظامی Civil Defense دارای مفهومی دو بعدی می باشد. از یک سو دفاع غیرنظامی، محافظت از غیر نظامیان در شرایط جنگی معرفی شده و مشتمل بر بخشی از دفاع ملی است که در پی تمهیدات لازم جهت کسب آمادگی کافی در برابر هرگونه حمله احتمالی، تحقق اهدافی چون به حداقل رسانیدن آثار حاصل از حملات نظامی بر جمعیت غیرنظامی، مقابله ی فوری با شرایط اضطراری حاصل از حمله و بازیابی و برقراری تسهیلات و خدمات آسیب دیده ایمنی اکثریت جمعیت غیرنظامی کشور و ادامه ی حیات آنان را در زمان جنگ تضمین می نماید و از دیگر سو، دفاع غیر نظامی در معنایی عام و گسترده تر بر محافظت از شهروندان در برابر آثار بلايا دلالت دارد که بر اساس این طیف از اهداف، اقدامات و روش های مقابله، گسترش می یابد (فشارکی، شکیبامنش، ۱۳۹۰، ص ۲۲).

۲-۲- تاریخچه ی پدافند غیرعامل:

ایمنی و امنیت همواره از دغدغه های اصلی انسان محسوب می شده است. لذا آدمی همواره به دنبال یافتن شیوه هایی برای کاهش اثرات عوامل تهدیدکننده ی ایمنی و امنیت خود بوده است. آسیب پذیری اصولاً میزان خسارت ها و صدمه های ناشی از عوامل و پدیده های بالقوه و بالفعل خسارت زا است. در این زمینه، بشر روش هایی را برای آمادگی در دفاع از خویش، جستجو نموده است.

به طور کلی می توان گفت موضوع پدافند غیرعامل قدمتی به اندازه ی تاریخ زندگی بشر دارد. انسان های اولیه برای در امان ماندن از تهاجم حیوانات وحشی و دیگر دشمنان خود و همچنین برای کاستن از نگرانی ها به غارها، بالای درختان و دیگر مأمن های طبیعی پناه می بردند. با شکل گیری تمدن های اولیه در جهان که با وقوع جنگ همراه بود، انسان ها اصول اولیه ی پدافند غیرعامل را به صورت جوشن و سپر برای حفاظت انفرادی و برج، بارو، قلاع محکم و مرتفع برای تأمین امنیت گروهی به صورت گسترده ای رواج دادند. وجود خندق در اطراف شهرها و ایجاد دروازه های مستحکم برای پیشگیری از حملات غافلگیرانه ی دشمن در تمام نقاط جهان امری رایج بود. (موحدی نیا، ۱۳۸۶، ص ۱)

در جریان هجرت پیامبر عظیم الشان اسلام نیز خداوند متعال با استفاده از شگردهای اختفاء و فریب که از اصول پدافند غیرعامل است، مانع از دسترسی کفار قریش به ایشان گردید. (اسکندری، ۱۳۹۰، ص ۲۱)

استفاده از عوارض طبیعی برای جلوگیری از دسترسی دشمن نیز یکی از اصول همواره مد نظر پدافند غیرعامل است که حضرت امیرالمؤمنین "ع" در نامه ی ۱۲ نهج البلاغه می فرمایند:

آن گاه که در میدان جنگ در مقابل دشمن قرار گرفتید می باید قرارگاه شما در دامنه ی کوه ها، تپه ها و یا در کنار رودها باشد تا پوشش و حفاظ شما گردد و شما را از دشمن نگهبانی کند.

در صدر اسلام نیز با تکیه بر این اصول، غزوه ی احد با اتکا بر ارتفاعات و گماشتن نگهبانان در نقاط نفوذ و غزوه ی خندق با حفر گودال پیرامون مدینه طرح ریزی شد.

۳. پدافند غیر عامل و جنگ نرم

۳-۱- تعریف جنگ نرم:

مفهوم جنگ نرم (Soft Warfare) در مقابل جنگ سخت (Warfare Hard) است و تعریف واحدی که مورد پذیرش همگان باشد ندارد.

«جان کالینز^۱» تئوریسین دانشگاه ملی جنگ آمریکا، جنگ نرم را عبارت از «استفاده طراحی شده از تبلیغات و ابزارهای مربوط به آن، برای نفوذ در مختصات فکری دشمن با توسل به شیوه‌هایی که موجب پیشرفت مقاصد امنیت ملی مجری می‌شود»، می‌داند.

ارتش ایالات متحده آمریکا در آیین رزمی خود آن را بدین صورت تعریف نموده است: «جنگ نرم، استفاده دقیق و طراحی شده از تبلیغات و دیگر اعمالی است که منظور اصلی آن تاثیرگذاری بر عقاید، احساسات، تمایلات و رفتار دشمن، گروه بی طرف و یا گروه‌های دوست است به نحوی که برای برآوردن مقاصد و اهداف ملی پشتیبان باشد» با عنایت به تعاریف فوق، معروف‌ترین تعریف را به جوزف نای^۲، پژوهشگر برجسته آمریکایی در حوزه «قدرت نرم» نسبت می‌دهند. وی در سال ۱۹۹۰ میلادی در مجله «سیاست خارجی» شماره ۸۰، قدرت نرم را «توانایی شکل دهی ترجیحات دیگران» تعریف کرد. تعریفی که قبل از وی «پروفسور حمید مولانا» در سال ۱۹۸۶ در کتاب «اطلاعات و ارتباطات جهانی؛ مرزهای نو در روابط بین الملل» به آن اشاره کرده بود. با این وجود مهمترین کتاب در حوزه جنگ نرم را جوزف نای در سال ۲۰۰۴، تحت عنوان «قدرت نرم؛ ابزاری برای موفقیت در سیاست جهانی» منتشر نمود.

بنابراین جنگ نرم را می‌توان هرگونه اقدام نرم، روانی و تبلیغات رسانه‌ای که جامعه هدف را نشانه گرفته و بدون درگیری و استفاده از زور و اجبار به انفعال و شکست وا می‌دارد، دانست. جنگ روانی، جنگ سفید، جنگ رسانه‌ای، عملیات روانی، براندازی نرم، انقلاب نرم، انقلاب مخملی، انقلاب رنگی و... از اشکال جنگ نرم است.

در یک تعریف کامل تر می‌توان گفت، جنگ نرم یک اقدام پیچیده و پنهان متشکل از عملیات‌های سیاسی، فرهنگی و اطلاعاتی توسط قدرت‌های بزرگ جهان برای ایجاد تغییرات دلخواه و مطلوب در کشورهای هدف است.

۳-۲- راهکارهای پدافند غیر عامل در برابر جنگ نرم:

با توجه به جدی بودن تهدید نرم دشمنان علیه اسلام و جمهوری اسلامی در قالب ناتوی فرهنگی، باید تحت مدیریت واحد چگونگی مقابله با این تهدید سیاست‌گذاری و راهبردهای مناسب تدوین و با بسیج امکانات، اقدامات و برنامه‌های مناسب در راستای تحقق راهبردها عملیاتی گردد. باید در این عرصه دشمن و سیاست‌ها، راهبردها و مجموعه فعالیت‌های آن را به خوبی شناخت. باید نقاط قوت و ضعف جمهوری اسلامی را بررسی کرد و سپس به تدوین راهبردهای مناسب پرداخت. با توجه به صحنه تهدید نرم راهبردهای زیر می‌تواند خنثی کننده‌ی توطئه‌های دشمنان در این عرصه باشد:

۱. ایجاد سامانه توانا و متمرکز برای سیاست‌گذاری و هدایت فعالیت‌ها
۲. ایجاد و بالا بردن حساسیت نسبت به ناتوی فرهنگی در مسئولان، نخبگان و آحاد مردم
۳. مهندسی فرهنگی در کشور با دو رویکرد تعمیق ارزش‌های دینی و ملی در داخل و مقابله با تهاجم خارجی
۴. تقویت ایمان، باورهای اعتقادی، معنویت و روحیه جهادی
۵. افزایش قدرت نرم جمهوری اسلامی در تمامی ابعاد در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی

¹. John Collins

2. Joseph Nye

۶. استفاده از فناوری های نوین در عرصه فعالیت های فرهنگی از قبیل ماهواره و اینترنت
۷. تقویت کمی و کیفی رسانه های داخلی اعم از رسانه ملی و مطبوعات
۸. افشای ماهیت واقعی ناتوی فرهنگی علیه اسلام و مسلمین
۹. حمایت از محصولات فرهنگی، موسسه ها و بنیادهای مذهبی همسو با نظام دینی
۱۰. ایجاد تقویت رسانه های برون مرزی برای افکار عمومی جهانیان با هر فکر و اندیشه ای به ویژه برای مسلمانان و پیروان ادیان الهی
۱۱. تقویت مساجد و غنی سازی برنامه های مذهبی با هدف تقرب بیشتر مردم به خداوند
۱۲. ایجاد مراکز مطالعاتی و پژوهشکده های راهبردی جهت پشتیبانی های نرم افزاری از تمامی برنامه ها و فعالیت های فرهنگی
۱۳. تقویت دستگاه های اطلاعاتی و امنیتی برای شناسایی و مقابله عوامل فرهنگی دشمن

۳-۳- آموزش مهارت های مقابله با جنگ نرم در مدارس:

آموزش، رکن اصلی پیشرفت یک جامعه محسوب شده و هرگونه برنامه ریزی در مورد آن به نتایج اساسی منجر می شود. با توجه به شرایط کنونی میهن عزیزمان و تأکید بزرگان نظام بر دفاع غیرعامل، چنین به نظر می رسد که در صورتی که برای این گونه موارد از سطح مدارس برنامه ریزی اصولی به عمل آید، در نهادینه کردن آن تأثیر ژرفی برجای می گذارد. (اصغرزاده، مجید؛ حشمتیان، وحید؛ ۱۳۹۲). مدارس باید کودکان و نوجوانان جامعه را به معلومات و مهارت های زمان خود مجهز کنند اما این بهره گیری از دانش و اطلاعات نباید زمینه ی دستیابی دشمنان به تخریب هویت دینی- ملی و دستیابی آنان به کسب اطلاعات را فراهم نماید. مراکز آموزشی و پرورشی و فرهنگیان به عنوان انتقال دهندگان فرهنگ به آینده سازان کشور، بهترین و شایع ترین مکان افراد در نظام تعلیم و تربیت هستند که با توجه به شرایط و وضعیت دنیای امروز و تهدیدها و توطئه های مختلف استکبار جهانی، می توانند مخاطبین چند میلیونی خود اعم از دانش آموزان و اولیاء آنان را با مفاهیم و اهمیت پدافند غیر عامل به عنوان یک اصل مهم، حیاتی و تعیین کننده آشنا سازند. (نصیرزاده، عادل، ۱۳۹۵)

بهترین روش انتقال مفاهیم اصلی پدافند غیرعامل به دانش آموزان، عینی ساختن آن مفهوم است. می توان با شرح مثالی این مفهوم را برای دانش آموزان عینی ساخت:

ما برای آنکه دزد به خانه مان نیاید، درب های خانه را قفل می کنیم و یا آژیر نصب می کنیم. یعنی هر کاری انجام می دهیم تا مانع ورود افراد غریبه به خانه بشویم. این اقدامات که قبل از ورود فردی به خانه مان انجام دادیم یک نوع پدافند غیرعامل است که می خواهیم جلوی ضرر و زیان را به خانه مان بگیریم.

با شرح این مثال دانش آموزان با مفهوم پدافند غیر عامل آشنا می شوند. سپس از آنها می خواهیم راهکارهایی برای حفظ و صیانت از کشورشان مطرح کنند. راهکارهایی که در توان یک دانش آموز باشد. وقتی یک مفهوم را برای دانش آموزان عینی می کنیم، آنها نیز به راحتی می توانند در مورد آن اعلام نظر کنند. این مفاهیم را می توانیم در کلاس درس و در راستای اهداف درسی نیز به دانش آموزان آموزش دهیم. دانش آموزان نیز به خوبی به راهکارهایی همچون استفاده از لوازم التحریر ایرانی، حفظ منابع ملی، حفظ ارزش های دینی، اتحاد و همدلی اشاره می کنند. موارد ذیل از مهم ترین راهکارهای اجرایی مدارس و مراکز فرهنگی، در برابر تهدیدات جنگ نرم می باشند:

۱. برنامه‌های زود هنگام تربیتی و فرهنگی:

پیشگیری زود هنگام به ویژه برای دانش آموزان مدارس و موسسات آموزشی و دانشگاه‌ها بسیار موثرتر از درمان بعد از دچار شدن افراد به عارضه است. در حال حاضر حدود ۷۰ کشور جهان برنامه‌های درسی در خصوص خطرات و زیان‌های رسانه‌ها، راه‌های مقابله با آنها و همچنین نقد برنامه‌های رسانه‌ای و چگونگی استفاده صحیح از آنها، تهیه و تدریس می‌کنند. بهترین راه مقابله با جنگ نرم دشمن، هدایت و بصیرت‌افزایی دانش آموزان است. به دنبال تعمیق باورهای دینی، رفع شبهات اعتقادی و حل مسائل فردی در حوزه دین و اساساً روزآمد نمودن دین در زندگی روزمره برای اشاعه سبک زندگی اسلامی در میان جوانان در سطح مدارس است.

۲. پخش برنامه‌های اسلامی متنوع در مدارس در مناسبت‌ها و مراسم‌های ملی و مذهبی:

پخش برنامه‌های اسلامی به معنی افزایش رسانه‌ها به ویژه رسانه‌های تصویری است. زیرا بر اساس مطالعات علمی، تصاویر ۹ برابر بیشتر از کلماتی که شنیده و یا خوانده می‌شوند، در ذهن آدمی تاثیر می‌گذارند. توسعه و بهبود جذابیت رسانه‌ها و حرفه‌ای کار کردنشان از دیگر راهکارهای جذاب برای ارائه برنامه‌های رسانه‌ای و درسی ماست تا بتوانند در برابر برنامه‌های رسانه‌های بیگانه دشمن رقابت کرده و بینندگان خود را حفظ و افزایش دهند.

۳. پخش سرودهای انقلابی و مذهبی:

سرودهای انقلابی پتانسیل انجام کارهایی را دارد که بزرگترین رسانه‌ها از انجام آن عاجزند. این سرودها جوان را به سمت یک اندیشه، قضیه و یا اصل رهنمون می‌سازد به گونه‌ای که با آن اندیشه زندگی می‌کنند.

۴. پیوند مساجد با مدارس:

مساجد همان مراکز ایمان، تفکر و برنامه ریزی، برگزاری اجتماعات و هماهنگی در مکتب عقیدتی اسلام است. ارتباط معنوی بین خانه‌های خدا و مدارس می‌تواند ایمان و معرفت دانش آموزان را تقویت نماید. در این مورد می‌توان به برنامه‌ی مهد که با هدف پیوند مدرسه و مسجد در مدارس برگزار می‌گردد، اشاره کرد.

۵. تاکید بر فرهنگ قرآنی و احادیث اهل بیت (ع) در کلاس‌های درس:

فرهنگ قرآنی و سخنان اهل بیت (ع) به عنوان مهم‌ترین موانع در مقابل نفوذ و تاثیر برنامه‌های دشمنان بر قلب و عقل جوانان و ملت‌مان به شمار می‌روند. زیرا در قلب و عقل جوانی که مملو از قرآن کریم، سخنان پیامبر اسلام (ص)، امام علی (ع) و احادیث سایر اهل بیت (ع) باشد؛ دشمن نمی‌تواند به راحتی نفوذ کند و جا دارد که در راستای تحکیم این فرهنگ تلاش شود.

۶. ارتقا اعتماد به نفس ملی و مقاومت ملی:

معرفی الگوهای برتر و نمونه از فرهنگ و تاریخ کشور عزیزمان ایران می‌تواند اعتماد به نفس و عزت نفس دانش آموزان را افزایش دهد. باید توجه داشته باشیم که معلمان اولین الگوی دانش آموزان در محیط مدرسه هستند، لذا باید این اعتماد به نفس ملی را در وهله‌ی اول در رفتار و کردار معلمان ببینند.

۷. آموزش مهارت‌های خلاقیت و کارآفرینی:

کشور ما در شرایطی قرار دارد که نیازمند انسان‌های خلاق و کارآفرین در تمام ابعاد جامعه است. وقتی دانش آموزان از همان ابتدای دوران تحصیل خود، با این مهارت‌ها آشنا می‌شوند در پایان دوره دانش آموزی می‌توانند یک کارآفرین در سطح توانایی و مهارت‌های خویش باشند که این امر در خودکفایی اقتصادی و دفاع در بعد جنگ نرم اقتصادی بسیار موثر می‌باشد.

شکل ۱: راهبرد های مقابله با جنگ نرم در مدارس

۴. نتیجه گیری

انسان از دیرباز به دنبال ایجاد امنیت در محیط زندگی خود بوده و تلاش کرده تا عوامل تهدید کننده زندگی را از خود دور کند. لازمه این نوع دفاع، شناسایی نقاط حساس و در معرض خطر و ایجاد شرایط لازم برای جلوگیری از آسیب های احتمالی است. یکی از حوزه هایی که در زمینه آموزش پدافند غیر عامل باید به آن توجه کرد، نحوه مقابله با شبیخون و تهاجم فرهنگی است که دانش آموزان ما را تهدید می کند. در این زمینه باید اقدامات پدافندی لازم را داشته باشیم که مهمترین این اقدامات می تواند آگاهی بخشی به دانش آموزان و والدین در این زمینه باشد. بهترین جایی که می توان فرهنگ سازی لازم برای مقابله با انواع تهدیدات را ایجاد نموده و نسل آینده را با آن آشنا کرد آموزش و پرورش و مدارس است با توجه به جدی بودن تهدید نرم دشمنان در قالب ناتوی فرهنگی، معلمان، والدین و مربیان فرهنگی، اخلاقی و تربیتی باید دست به دست هم دهند و این تهدیدات را مهار کنند تا نسل نوحاسته را در سراسیمی سقوط قرار ندهند. ما در این مقاله سعی داشته ایم تا مهم ترین راهکارها و مهارت ها را در بیانی ساده و گویا برای نظام آموزش و پرورش و به خصوص معلمان و فرهنگیان ارائه دهیم. امید آن که مفید و سازنده واقع شده باشد.

منابع و مراجع

۱. موحدی نیا، جعفر (۱۳۸۹)، اصول و مبانی پدافند غیرعامل، تهران، انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر، چاپ پنجم.
۲. فشارکی، سیدجواد هاشمی؛ شکیبیا منش، امیر (۱۳۹۰)، طراحی شهری از منظر دفاع غیر عامل، تهران، انتشارات بوستان حمید، چاپ اول.
۳. اصغرزاده، مجید؛ حشمتیان، وحید (۱۳۹۲)، برنامه ریزی وزارت آموزش و پرورش در زمینه آموزش پدافند غیرعامل، پدافند غیر عامل و امنیت ، سال دوم، شماره ۴، ص ۱۴۷ - ۱۷۸.
۴. نصیر زاده، عادل (۱۳۹۵)، نقش آموزش و پرورش در پدافند غیر عامل. کنفرانس ملی پدافند غیرعامل در قلمرو فضای سایبر، مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مراغه.
۵. اسکندری، حمید (۱۳۹۰). دانستنی های پدافند غیرعامل - دوره عمومی مدیران و کارکنان دستگاه های اجرایی. تهران، نشر بوستان حمید، چاپ ششم.

1. Scoffham, Jonathan ; Education, Stephen.(2017). Struggling to Survive Barnes, The Humanities in English Primary Schools ,3-13, v45 n3 p298-308.
2. <http://afsaran-jang-narm.blog.ir/>
3. <http://www.pdrc.ir/>

